

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 315; Sülemî, *Tabakât*, s. 308, 462, 504; Ebü'l-Hasan ed-Deylemî, *Siretü Ebi 'Abdillâh İbnü'l-Hafif eş-Şirâzi* (trc. Rükneddin Yahyâ b. Cüneyd eş-Şirâzi, nşr. A. Schimmel), Ankara 1955, s. 11, 19, 23-30, 37, 100, 208, 212, 214, 218; ayrıca bk. neşredeninin önsözü, s. 49-98; a.mlf., *Kitâbü'l-Elifi'l-me'lûf'alâ lâmi'l-ma'â'uf* (nşr. J. C. Vadet), Beyrut 1962, s. 19, 35, 45, 135; Ebü Nuaym, *Hilye*, X, 160, 162; Hatib, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 431; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 173, 767; Hücvîrî, *Keşfü'l-ma'cûb*, s. 317, 319; Herevî, *Tabakât*, s. 89, 232, 537; İbn Asâkir, *Tebyînü kezîbi'l-müfteri*, s. 190-192; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, II, 124-126; İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblîs*, s. 356; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 166; Zehbi, *A'lâmü'n-nübelâ*, XVI, 342, 345, 364; Müstevfî, *Nüzhetu'l-kulûb* (Strange), s. 116; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, II, 258; a.e.: *Sefernâme-i İbn Battûta* (trc. Muhammed Ali Muvahhid), Tahran 1337 hş., s. 627; Sübkî, *Tabakât*, III, 149-163; Zerkûb-i Şirâzi, *Şirâznâme* (nşr. İsmâil Vâiz-i Cevâdî), Tahran 1350 hş., s. 95, 99, 101, 108, 126; Cüneyd-i Şirâzi, *Şeddü'l-izâr* (nşr. Muhammed-i Kazvîni - Abbas İkbâl-i Âştîyânî), Tahran 1328 hş., s. 42, 48, 115, 223, 368; İbn Cüneyd-i Şirâzi, *Tezkire-i Hezâr Mezâr Terceme-i Şeddü'l-izâr* (nşr. Behmen Kerîmî), Tahran 1364 hş., s. 79-92; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, s. 290; Câmî, *Nefehât*, s. 235, 286; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1447; Hasan-ı Fesâ-i Şirâzi, *Farsnâme-i Nâsirî* (nşr. Ali Kuli Muhbirüddevele), Tahran 1313 hş., II, 142, 158; L. Massignon, *Akhbar al-Hallaj*, Paris 1936, s. 92; Mahmûd b. Osman, *Firdevsü'l-mürşidiyye*, Tahran 1333 hş., s. 22, 128; Ma'sûm Ali Şah, *Tarâ'ik*, II, 92, 173, 213, 308, 309, 474-506; Sezgin, *GAS*, I, 663; Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, s. 83, 430; a.mlf., "Zur biographie des Abû 'Abdallâh b. Chafif ash-Shirâzi", *WO* (1955), s. 193-199; a.mlf., "İbn Khafif an Early Representative of Sufism", *JPHS*, VI (1958), s. 147-173; Abdülhüseyn-i Zerrînkûb, *Dünbâle-i Cüstüdü der Taşavvuf-i İrân*, Tahran 1369 hş., s. 207-215; Muhammed Reşâd, *İbn Hafif-i Şirâzi*, Tahran, ts.; Florian Sobieroj, "Eine neue Quelle für die Biographie İbn Hafif's", *Isl.*, LXXIV (1997), s. 305-335; J. C. Vadet, "İbn Khafif", *E²* (Ing.), III, 823-824; Fethullah Müctebâî, "İbn Hafif", *DMBİ*, III, 434-439.

TAHSİN YAZICI

İBN HAFSÛN

(bk. ÖMER b. HAFSÛN).

İBN HÂKÂN, Ebü'l-Hasan

(أبو الحسن ابن خاقان)

Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân et-Türkî el-Bağdâdî (ö. 263/877)

Abbâsî veziri.

Aslen Mervî bir Türk olan dedesi Hâkân Ezd kabilesinin mevlâsıdır; Abbâsî halifelerinin hizmetinde bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Babası Yahyâ, Ha-

life Me'mûn'un (813-833) veziri Hasan b. Sehl'in özel kâtipliğini yapmış, Mütevekkil-Alellah zamanında (847-861) haraç kâtipliğine, oğlu Ubeydullah'ın vezirliği sırasında da Dîvân-ı Mezâlim reisliğine getirilmiştir.

Ubeydullah b. Yahyâ, Hâkânî ailesinden vezirliğe yükselen bir kişidir. Onun bundan önceki hayatı hakkında 233'te (847-48) veya 236'da (850-51) kâtiplik görevine tayin edildiği (Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, IV, 89), yazılarının altına İbn Hâkân imzasını attığı ve Halife Mütevekkil-Alellah'ın oğlu Mu'tezz'in hocası olduğu dışında bilgi bulunmamaktadır. Mütevekkil-Alellah, veziri Muhammed b. Fazl el-Cerçerâi'yi azledip bir süre devleti vezirsiz yönetme denemesinden sonra tekrar tayin yapmaya karar verdiğinde kendisine önerilen İsbâ b. Dâvûd b. Cerrâh, Ebü'l-Fazl İbn Mervân ve Ubeydullah b. Yahyâ gibi isimler arasında Ubeydullah'ı seçmiş ve böylece vezir olan İbn Hâkân üç ayrı dönemde toplam on dört yıl bu görevi sürdürmüştür.

İbn Hâkân, merkezdeki divanlarla halife arasında irtibat kurmaya ve işlerin yönetimini eline almaya başlayınca karşısına Vasif et-Türkî ve Necâh b. Seleme gibi kendisini çekemeyen yüksek dereceli memurlar çıktı. Fakat İbn Hâkân onları bertaraf etmekte güçlük çekmedi. Yakaladığı suistimalleri sebebiyle halife nezdindeki itibarlarını sarsarak kısa zamanda divanların idaresini ele geçirdi ve bütün eyaletlerdeki haraç ve diyâ' divanları ile berid ve şurta teşkilâtlarına bizzat tayinler yapacak kadar nüfuzlu hale geldi; hatta kadıların tayinlerinde dahi söz sahibi idi. Dîvân-ı Mezâlim'e babasını ve onun ölümünden sonra da amcası Abdurrahman'ı getirdi. Aynı zamanda halifenin oğullarından Mu'tezz'in hocası ve hâmisî durumunda idi. Bu arada hassa alayı konumundaki 12.000 kişilik özel birliğin kumandası da ona verildi. Böylece İbn Hâkân hem vezir hem de emirlik görev ve yetkilerini elde etmiş oldu.

İbn Hâkân ile halifenin yakın dostu şair ve devlet adamı Feth b. Hâkân el-Fârisî (aralarında herhangi bir akrabalık yoktur) birlikte hareket ederek Halife Mütevekkil-Alellah'a, oğlu Müntasır-Billâh'ın birinci veliahtlıktan azli ve onun yerine diğer oğlu Mu'tezz'in tayini hususunda telkinde bulundular ve bunda muvaffak oldular. Fakat sonuç istedikleri gibi gerçekleşmedi ve durumu kabullenemeyen Müntasır-Billâh düzenlettiği bir suikastla ba-

basını ve onu korumaya çalışan Feth b. Hâkân'ı öldürttü. Suikast gecesi olay yerinde bulunmayan İbn Hâkân şans eseri ölümden kurtuldu ve Mu'tezz'in yanına sığındı. Yeni halife Müntasır'ın taraftarları onu İbn Hâkân'ı öldürmesi için teşvik ettirlerse de Vezir Ahmed b. Hasib buna engel oldu. Daha sonra İbn Hâkân, Halife Müstaîn-Billâh (862-866) tarafından tekrar vezirliğe getirildi. Fakat bu dönemde işler tamamen Türk kumandanlarından Boğa es-Sagir ile Vasif et-Türkî'nin elindeydi; bu sebeple kısa süre sonra vezâretten uzaklaştırılıp 248'de (862) Berka'ya sürgüne gönderildi ve beş yıl orada kaldı. İbn Hâkân'ın, şehzadeligi sırasında hocası ve hâmisî olduğu Mu'tez-Billâh'ın hilafete gelmesinden sonra niçin bir devlet görevinde bulunmadığı bilinmemekte, fakat kuvvetli bir ihtimalle görev kabul etmediği sanılmaktadır. Çünkü 256'da (870) Mu'temid-Alellah halife olunca idarî konularda ve vergi toplama hususunda liyakatine güvenerek onu tekrar vezir yapmak istediğinde buna şiddetle karşı çıktığı, ancak halife ve çevresindekilerin ısrarı ve Türk asıllı kumandanların isteği karşısında (Hüsâmeddin es-Sâmerrâî, s. 88) boyun eğmek zorunda kaldığı (3 Şâban 256/6 Temmuz 870) bilinmektedir. Fakat İbn Hâkân vezirliğinin bu döneminde aktif siyaset yapmamıştır. Bunda, daha önce cereyan eden hadiselerin ve Abbâsîler'in nüfuzlu devlet adamlarından Muvaffak-Billâh'ın halife üzerindeki otoritesinin etkisi büyüktür. Çevgân oynarken attan düşerek hayatını kaybeden İbn Hâkân'ın ölüm tarihi için Taberî eserinin bir yerinde (*Târîh*, IX, 352) Rebûlâhîr 252 (Mayıs 866), diğer bir yerinde ise (a.g.e., IX, 532) 10 Zilkade 263 (25 Temmuz 877) tarihini vermektedir. Oğlu Müsâ el-Hâkânî tevcede dair ilk defa eser yazmış bir âlim ve edip olup diğer oğlu Muhammed ve torunu Abdullah da daha sonraki yıllarda vezirlik yapmışlardır.

Türk asıllı ilk vezir olan (Yıldız, s. 180) ve vezirlik müessesesinin ihyasında önemli bir rol oynayan (Wagleri, I, 137) İbn Hâkân Mütevekkil-Alellah'ın gayri müslimlere, Ali evlâdına ve Mu'tezlîler'e uyguladığı sert politikaya fazla karışmamaya çalışarak bir dereceye kadar tarafsız kalmasını bildi. Devlet işlerine vukufu ve işlerin takibinde gösterdiği ciddiyet onun başlıca meziyetleri arasındadır. Mal edinme hırsı bulunmayıp iffeti, güzel ahlâkı ve cömertliğiyle tanınıyordu. Memurların getirdiği hediyelere iltifat etmezdi; Mısır valisinin kendisine gönderdiği çok değerli he-

diyeleri devlet hazinesine koyduğu bilinmektedir. Kitâbet ve maliye konusundaki uzmanlığı yanında iyi bir hattat olan İbn Hâkân Hanbelî mezhebine mensuptu (İbn Ebû Ya'lâ, I, 204). Ebû Muhammed İbn Mahled ve Saîd b. Mahled gibi tanınmış divan reisleriyle çalışmış, Belâzürî, Câhiz ve İbn Kuteybe gibi meşhur edip ve müelliflerle iyi ilişkiler içerisinde bulunmuş ve Ahmed b. Hanbel ile de sık sık görüşmüştür. İbn Kuteybe, Abbâsî Devleti'nin idarî teşkilâtında büyük önem taşıyan kâtiplerin yetişmesine yardımcı olmak için yazdığı *Edebü'l-kâtib* adlı kitabını (İbn Kuteybe, s. 6; İbn Hallikân, III, 43), Câhiz de *Risâle fi'l-faşl mâ beyne'l-^sadâve ve'l-^shased* adlı psikolojik-edebî eserini (*Resâ'ilü'l-Câhiz*, I, 335) ona ithaf etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1384/1964, I, 335; İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, Beyrut 1387/1967, s. 6; Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), IX, 222-223, 228-229, 234, 352, 532; Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfi*, I, 503, 504; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb* (Abdülhamîd), IV, 89; a.m.f., *et-Tenbîh*, s. 361-362, 369; Ebü'l-Ferrec el-İsfahânî, *Ma'kâtîlü't-Tâlibiyyîn* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), s. 611-612; Tenûhî, *Nişvârü'l-mu'hâdâra* (nşr. Abdûd es-Şâlecî), 1393/1973, VIII, 12-15, 36, 42, 51, 52, 53, 197; Batalyevsî, *el-İktidâb fi şerhi Edebü'l-küttâb* (nşr. Mustafa es-Sekkâ - Hâmid Abdülmecîd), Kahire 1981, neşredenlerin girişi, I, 19; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 204; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 44, 45, 164; İbnü'l-Esrîr, *el-Kâmil*, VII, 310; İbnü'l-Ebbâr, *İ'tâbü'l-küttâb* (nşr. Sâlih el-Eşter), Beyrut 1406/1986, s. 151, 158-162; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s. 238-251; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 43; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar*, II, 41; Zehebî, *A'lâmü'n-nûbelâ*, XIII, 9-10; a.m.f., *Düvelü'l-İslâm* (nşr. Fe-hîm M. Şeltû), Kahire 1974, I, 125; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 274, 278, 279, 280; D. Sourdel, *Le vizirat 'abbâsîde de 749 à 936*, Damas 1960, I, 305, 309; a.m.f., "İbn Hâkân", *EP* (İng.), III, 824; Tevfik Sultân el-Yazbekî, *el-Vezâre: neş'e-tühâ ve tetavvürühâ fi'd-devleti'l-'Abbâsiyye*, Bağdad 1390/1970, s. 141-142, 144, 147; Zambaur, *Manuel*, s. 12; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 180; Hüsâmeddin es-Sâmerrâî, *el-Mü'essesâtü'l-idâriyye fi'd-devleti'l-'Abbâsiyye*, Kahire 1403, s. 88, 186; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), IV, 198; L. V. Wagleri, "Abbasi Hilâfeti", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (trc. Hamdi Aktaş), İstanbul 1988, I, 137; Mahmut Kırkpınar, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi* (232-247/847-861) (doktora tezi, 1996), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 62; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü resâ'ilü'l-'Arab fi üşûri'l-'Arabîyyeti'z-zâhire*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), IV, 133-134, 135-136, 139-140; Hudarî, *Mu'hâdârât: 'Abbâsiyye*, s. 256-257, 269; "İbn Hâkân", *DMİ*, I, 146; K. V. Zetterstéen, "İbn Hâkân", *IA*, V/2, s. 738; H. Kennedy, "al-Mu'tamid 'Ala'llâh", *EP* (İng.), VII, 766; Sâdik Seccâdî, "İbn Hâkân", *DMBİ*, III, 398-400.

MEHMET AYKAÇ

İBN HÂKÂN el-KAYSÎ

(bk. FETH b. HÂKÂN el-KAYSÎ).

İBN HALDÛN

(ابن خلدون)

Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406)

Meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı.

1 Ramazan 732'de (27 Mayıs 1332) Tunus'ta doğdu. Aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olduğu için kendisi *Mu'kad-dime*'de Hadramî nisbesini kullanmış, Tunus'ta doğmuş olması sebebiyle Tûnisî, hayatının büyük kısmını Kuzey Afrika'da geçirmesi dolayısıyla Mağribî nisbele-riyle de anılmıştır. İbn Hazm onun şeceresini vermiş (*Cemhere*, s. 430), kendisi de *et-Ta'rîf* adlı eserinde (s. 1) bu şecereyi nakletmiş, ancak bunu şüphelen karşıla-dığı ve eksikleri olduğunu belirtmiştir.

İbn Haldûn'un mensup olduğu kabilenin reisi olan atası Vâil b. Huçr bir heyetle Medine'ye giderek Hz. Peygamber'i ziyaret etmiş, Resûl-i Ekrem'in, "Allahım, Vâil'i ve soyunu mübarek kıl!" şeklindeki duasını almış, ülkesine dönerken Muâviye b. Ebû Süfyân da onunla birlikte gönderilmişti. Vâil, Hz. Peygamber'den yetmiş kadar hadis rivayet etmiştir (*et-Ta'rîf*, s. 2; İbn Abdülber, III, 605; İbn Hacer, *el-İşâbe*, III, 592). Vâil'in torunları Endülüs'ün fethi sırasında buraya gelip Karmûne (Carmona) şehrine yerleşmişlerdi. Bu aileden Endülüs'e ilk gelen Hâlid b. Osman b. Hânî'dir. Hâlid ed-Dâhil olarak da bilinen Hâlid'in ismi Endülüs'te âdet olduğu üzere saygı ifadesi olarak "Haldûn" şeklin-de söylenmeye başlanmış, onun soyundan gelenler de Benî Haldûn diye tanınmıştır. Karmûne'de bir süre ikamet eden Haldûnoğulları, daha sonra yerleştikleri İşbiliye'de (Sevilla) saygın bir aile olarak tanınmışlar, Endülüs'te ve Kuzey Afrika'da siyasî ve ilmî alanda önemli rol oynamışlardır. Tarihçi İbn Hayyân el-Kurtubî bu ailenin siyaset ve ilim alanındaki ününe işaret etmiştir (*et-Ta'rîf*, s. 5).

Endülüs Emevî hükümdarlarından Emir Abdullah zamanında (888-912) çıkan karışıklıklar sırasında İşbiliye'nin önde gelen ailelerinden Benî Ebû Abde ve Benî Haccâc ile birlikte Benî Haldûn da ayaklanmış ve bu üç aile İşbiliye'de yönetimi

ele geçirmişti. Bu sırada Benî Haldûn'un başında Küreyb b. Osman ve kardeşi Hâlid bulunuyordu. Küreyb'in, X. yüzyılın başlarında ayaklanan İbrâhim b. Haccâc tarafından öldürülmesi Benî Haldûn'un siyasî hayattaki etkisini azaltmıştı. İbn Abbâd Mu'temid-Alellah ve müttefiki Yûsuf b. Tâşfin'in Kastilya (Castille) Kralı VI. Alfonso'yu yenilgiye uğrattıkları Zellâka (Sagrajos) Savaşı'nda (1086) Benî Haldûn onlarla birlikte hareket etti ve bu olaydan sonra siyasî alandaki itibarı tekrar yükselmeye başladı. Benî Haldûn mensupları, İşbiliye'ye hâkim olan İbn Abbâd Mu'temid-Alellah tarafından önemli mevkilere getirildi. Murâbırlar'ı ortadan kaldıran Muvahhidler Endülüs'ü ele geçince kendilerini desteklemiş olan Ebû Hafs el-Hintâtî'yi İşbiliye'ye vali tayin ettiler. Ebû Hafs'tan sonra bu görevi oğlu Abdülvâhid ve torunu Ebû Zekeriyâ yürüttü. Anne tarafından Benî Haldûn'un atası olan İbnü'l-Muhtesib Vali Ebû Zekeriyâ'nın dostu idi. Ebû Zekeriyâ İfrîkya'ya geçip Muvahhidler'e karşı bağımsızlığını ilân ettiği sırada (625/1228) Kastilya kralı müslümanların elinde bulunan şehirleri işgale başlayınca kendilerine güvenli bir yer arayan Benî Haldûn, Hafsîler'in merkezi olan Tunus'a yerleşti. İbn Haldûn'un atalarından Ebû Bekir Muhammed, Hafsî Emîri I. Ebû İshak döneminde (1279-1282) defterdarlık görevine getirildi. Ancak Tunus'u işgal eden İbn Ebû Umâre tarafından idam edildi.

İbn Haldûn'un dedesi Muhammed Bi-câye'de (Becija) hâciblik mevkiine kadar yükseldi, daha sonra siyasî hayattan çekilip kendini ibadete verdi. Babası Muhammed ise siyasete girmeyip ilim, eğitim ve öğretime meşgul oldu. İbn Haldûn ilk bilgileri babasından aldı, daha sonra Muhammed b. Sa'd b. Bürrâl el-Ensârî'nin derslerine devam etti. Kur'an'ı ezberledi, kıraat ilmini öğrendi. Başta babası olmak üzere Muhammed b. Arabî el-Hasâyirî, Muhammed b. Şevvâş ez-Zerzâfî, Ahmed b. Kassâr, Muhammed b. Bahr, Muhammed b. Câbir el-Vâdîâşî gibi âlimlerden Arap dili ve edebiyatı konusunda dersler aldı. Ebû Temmâm ve Mütenebbî gibi şairlerin şiirleriyle *el-Eğânî*'deki şiirlerin bir bölümünü ezberledi. Vâdîâşî'den ayrıca *Şahîh-i Müslim* ve *el-Muva'tta* ile *Kütüb-i Sitte*'nin diğer kitaplarının bazı bölümlerini okudu. Muhammed b. Abdullah el-Ceyânî, İbn Abdüsselâm el-Hevvârî ve Muhammed el-Kasîr gibi âlimlerden fıkah tahsil etti.

Yetiştirdiği siyasî ve içtimâî ortam İbn Haldûn'un ilmî kişiliğinin oluşması baki-